

Эркинлик шароитида турфа хил нашрларнинг пайдо бўлиши каби, бадиий ижоддаги изланишларнинг хилма-хиллиги ҳам табиий холдир. Айти пайтда, миллий насримиз анъаналарини давом эттириб, жaxon адабиёти тажрибаларидан илхомланиб ёзилган асарлар пешма-пеш чоп қилиниб турибди. Шу катори, кейинги пайтда “бозор адабиёти”, деб аталаётган оқим ҳам пайдо бўлди. Асосан, қутилмаган воқеаларга сероб, саргузашт ва детектив асосига қурилган бундай хикоя, қисса ва романларга муносабат ҳам турфа хил.

Газетамиз “Мухаррир минбари”, “Бир асар хақида икки фикр” рукнлари остида бу турдаги асарларга эътибор қаратиб, бир қанча танқидий мулохазаларни ўртага ташлади. Бунинг натижасида, газетхонлардан келган мактублар, жамоатчилик, ижодқор ва мунаққидларда тугилган фикрларни жамлаб, айрим масалаларни ойдинлаштиришни лозим топдик: қунончи, бадиий адабиёт бозор муносабатларига мослашадими? Ҳозирги насримизда қинакам саргузашт, детектив асарлар борми? “Бозор адабиёти” намуналарининг қўпчилик томонидан ўқилаётгани сабаблари нимада? Бу турдаги асарларга адабий танқиднинг муносабати қандай?..

Шу сингари саволларга аниқлик қиритиш мақсадида бир гуруҳ адиблар, адабиётшунос ва мунаққидларни давра суҳбатига қорладик. Қуйида уларнинг мазкур муаммолар бўйича фикр-мулохазалари билан танишасиз.

Хуршид ДЎСТМУХАММАД: — Хар қандай адабий жараён ўзининг ички қонуниятларига бўйсунди. Адабиётда қандай асарлар яратилапти, ижодий муҳит, қайфият қандай, бадиийлик мезонлари тўғри танланганми-йўқми — буларнинг бари ўша қонуниятнинг самараси. Яратилаётган асарлар адабий жараённинг муайян мавқедаги қодисаси сифатида яшашга қакли, лекин қавқулодда бадиий қимматга эга бўлган битта асар адабий жараёни ўша қўзга қўринмас қонуниятлари билан қўшиб ўзгартириб юборишга қодир. Бунда жанрнинг ҳам, қайси йўналишда ижод қилишнинг ҳам аҳамияти унчалик қатта эмас. Мухими — юқсак бадиий маҳорат билан яратилган асар бўлиши! Қакат бундай асар яратилишига олиб қорадиган “сўқмоқ” хилма-хил изланишлар майдонини қесиб ўтишида хикмат қўп. Бугунги адабий изланишлар майдонимизда “бозор адабиёти” издиқоми пайдо бўлган экан, марқамат, бу майдон қавандозлари эмин-эрқин от сураверишига монелик қўрсатмаслик қарақдориман. Қакат “бозор адабиёти”, “енгил асарлар” сингари атамалар қамиридаги қиноя ва беписандликка қўшилмайман.

Хуллас, изланишлар хилма-хиллиги бадиий тақаккур эволюциясига ижобий таъсир қўрсатади, улар қанча қўпайса бош устига, лекин ушбу изланишлар хилма-хиллиги ўз ёғига ўзи қоврилиб қолиши қаток. Қунки адабий жараёндаги хар қандай янгилиниш, интилиш муносабат билан тирик. Муносабат — бадиий ижодга ҳаёт бахш этувчи қудратли қуч. Бизнинг “бозор адабиётимиз” малақали ва қолис муносабатга жуда муҳтож!

Омон МУХТОР: — Хуршид таъқидлаётган изланишлар жараёнида детектив йўналиш

алохида бўй кўрсатаётганини айтиб ўтишим керак.

Бир томондан, саргузашт, детектив асарлар кадимдан яратилиб келинган. Иккинчи томондан, жахондаги яхши адабиёт намуналарининг аксарига саргузашт, детективга хос белгилар кўзга ташланади. “Одиссея” ёки Шекспир, Молйер, Шиллер асарлари бунга ёркин мисол. Дон Кихот, Гулливер, Робинзон Крузо хақидаги асарлар, яна “Том Сойернинг саргузаштлари”... Адабиётимизда хатто “Ўткан кунлар”, “Сароб” сингари машхур романларда ҳам саргузашт, детектив белгилари бор. Асар сирли, жозибали, ўқишли бўлиши муҳим. Эхтимолки, бу кунги изланишлар ҳам шундан келиб чиққан... Дейлик, Честертон, Конан Дойл, Агата Кристи, Жорж Сименон, Чейз, Гарднер асарлари жахонда миллионлаб ўқувчи томонидан ўқиладиган экан, буни тасодиф деб тушуниш мумкин эмас. Саргузашт, детектив йўналиш анъанавий жиддий адабиётни инкор этмаган ва ҳеч қачон инкор этмайди. Гап кизикарли ижро шакли баробарида, асарни саводли, савияли ёза олишда! Асарга, у хаётий, маҳорат билан ёзилганми, йўқми, шунга қараб баҳо беришга тўғри келади.

Абдулла УЛУГОВ: — Адабиёт азалдан “сўз санъати”, “хаётнинг бадиий акси”, “хаёт ойнаси”, деб таърифлаб келинади. Аксарият асарлар бу таърифларга муайян даражада мос келади. Аммо адабиётнинг “сўз санъати” сифатидаги кифоаси, моҳиятини намоён этадиган асарлар ҳамма даврларда ҳам камёб бўлади. Зеро, адабиёт бамисоли дарё. Бу дарё гоҳида ўзанини тўлдириб пишириб оқади. Гоҳида жилдираб ҳам қолади. Баъзан унинг суви тиник, баъзан бўтана, лойка бўлади. Матбуот саҳифаларини, китоб расталарини турли олди-қочди, ур-сур воқеалар баёнидан иборат “битик”лар босиб кетиши бу “дарё”да бўтана, лойка оқаётганидан далолат беради.

Йўлдош СОЛИЖОНОВ: — Ҳа, бозор шароити шу экан-да деб, “сарик матбуот”да, хусусий нашриётларда турли савиядаги, баъзан маза-матрасиз асарларнинг босилишига бепарво қарадик. Айниқса, кейинги беш-олти йил ичида олди-қочди воқеаларни “тасвирловчи” енгил китоблар бозори кизиқ кетди. Котиллик, фоҳишабошлик, ўғрилик, зўравонлик тўғрисида завқ-шавқ билан ҳикоя қилинган асарлар давомли эълон этиладиганига гувоҳ бўлаёلمиз. Нашриётлар эса, бундай харидорғир маҳсулотларни тезкорлик билан нашр этишга киришди. Уларга пул бўлса, бас! Адабиётнинг эзгулик элчиси эканлиги, тарбиявий аҳамияти улар учун иккинчи даражали ишга айланди. Бирок анча вақт бу ҳолатга муносабат билдирадиган мард топилмади. Хайриятки, бу жимжитликни биринчи бўлиб, “ЎзАС” газетасида эълон қилинган “Мухаррир минбари” рукнидаги мақолалар бузди. Уларда “бозор адабиёти” нафакат китобхон онгини захарлаши, айти чогда, бундай енгил-елпи ёзилиб босилаётган китоблар ёш талантларга салбий таъсир кўрсатиши мумкинлиги тўғрисида бонг урилди.

Албатта, бадиий ижодда изланишларнинг хилма-хиллиги, услублар ранг-баранглиги табиий ҳол. Бундай хилма-хиллик аввал ҳам бўлган, бундан кейин ҳам бўлади. Буни фақат сўз эркинлигига боғлаб қўйиш, менинча, тўғри эмас. Ахир, демократиянинг ҳам чегараси, талаблари бор-ку!

Мен бадиий адабиётнинг тарбиявий, эстетик вазифаларини устувор деб билган бир

мутахассис сифатида, хозирги адабий жараёндан тўла коникиш хосил килолмайман. Ижод эркинлиги замирида, аввало, адибнинг ўз халки, Ватани ва унинг маънавий кўзгуси хисобланган адабиёти — сўз санъати олдидаги буюк масъулиятини тушунаман. Ана шу масъулиятни чуқур хис этган ижодкор асарида нимани кандай ёзиш кераклигини олдиндан ўйлаб олади. Хаёлига келган, эшитган ёки кайсидир чет эл китобида ўқиган воқеа-ходисаларни коғозга туширавериш билан моддий бойликка эга бўлиш мумкин, лекин обрў ололмайди. Эрнест Хемингуэй таъбири билан айтсак, нукул олди-кочди, ур-йикитни ифодалаш билан бозорга чикиб “бой бўлишни истаганлар ёзувчиликни хавас килмай кўя колсинлар”.

Баходир КАРИМ: — Бугунги кунда енгил-елпи асарлар кўпайганининг асосий сабабларидан бири сўз масъулиятини хис килмаслик, албатта. Кимгадир: “Нима учун ёзаяпсан, сўзинг кимга керак экан?”, деган саволларни бериш мумкинми?

Ёзиш — ихтиёрий иш. Истеъдодли хам ёзади, истеъдодсиз хам. Француз адабиётшуноси Роланд Барт ижод моҳияти устида фикрларкан, “ёзувчи” (писатель) ва “ёзгувчи”ни (пишущий) фарклар тушунтиради: “ёзувчи вазифа бажаради, ёзгувчи ёзиш билан машгул бўлади”. Уларни олим грамматикадаги “эга” (ёзувчи) ва “кесим” (ёзгувчи)га ўхшатади. “ёзувчи шундай кишики, гарчи илхоми бўлса-да, ўз сўзига ишлов беради, уни пардозлайди. Унинг вазифаси шу ишга сингиб кетади. ёзувчилик фаолиятида икки хил койда бор: санъат коидаси (композиция, жанр, дастхат) ва хунар (сабр-токат, мехнат, тахрир-тузатиш ва матнни мукамаллаштириш). ёзувчини хар доим: нега дунё шундай, бу ҳақда кандай ёзмок керак, деган саволлар безовта этади. ёзувчи ўша жумбоқлар устида бош котириб, хар хил йўлларга кириб чиқади...”, деб ёзган Р.Барт.

У ёзгувчиларни “транзитив” (ташувчи) типдаги одамлар, дейди. Улар ўз олдига гувоҳлик, тушунтириш ва ўргатиш каби максадларни кўяди. ёзгувчидаги асосий хусусият — соддалик, гўллик. У ўз сўзларим билан дунёдаги мавҳум нарсаларни ойдинлаштирдим, дея ўйлайди. Вокеликка бир хил маъно юклайди ёки ҳеч бир баҳссиз, шунчаки масалалардан хабар беради. ёзгувчининг функцияси — хар доим ва хар жойда ўйлаган нарсасини тўхтовсиз айтавериш, холос.

Бугун хар ким иктидорига яраша ёзмокда ва ёзганларини сотмокда. Афсуски, мукова ичига солинган хар кандай матнлар йигиндисини асар, деб такдим килиш ярамайди. Вахоланки, адабиётнинг юки огир, сўзнинг масъулияти, жавобгарлиги катта. Бадиий адабиётнинг сўз санъати даражасида хис этилмаётгани ачинарли. Образли тафаккур, рамзлар тилининг жозибаси, бадиий характерлар яратиш сингари том маънодаги талабларга — сўзга масъулият билан ёндашмок лозим.

“Бозор адабиёти” — бозорбоп. Агар бу типдаги китоблар, ҳеч бўлмаганда, бозор ахлини эзгуликка чорласа, уларни тош-тарозидан урмасликка, тўгриликка ундаса — яхши. Аммо шунда хам у ўткинчидир.

Абдукаюм ЙЎЛДОШ: — Шуни хам тан олиш керакки, бугунги кунда яхши асарлар хам яратилмокда, халкимиз томонидан севиб ўқилмокда. Китоб дўконларига бир кириб кўринг-а. Китоблар ранг-баранглигидан кўзингиз камашгудек! Аммо...

Кўчага чиксангиз, бозорчи кўшнингиз семиз, ялтирок муковали китобни кўлтиклаганча олдингизга келади ва маънодор илжайган кўйи писанда килади: “Китоб деб буни айтадилар-да! Битта кетворгани ўнтасиминан юриб-юриб, ўн биринчисига тегаркан-кетаркан. Бу ўн биринчиси ўзининг ўгай акаси бўлиб чиқаркан!.. Лекин кизталок ёзувчи жа боплабди-да!”. Ўша “кизталок ёзувчи”нинг исм-шарифидан бохабар бўлмок касдида китобга кўл чўзасиз. Аммо кўшни дарров ўзини сиздан нари олади: “Очередда туриб, кеча олдим. Бугун кайтариб обориб беришим керак...”.

Оммабоплик — мезон эмас, дея такрорлашни хуш кўради бир каламкаш дўстимиз. Унда нима? Савия пасайишининг оммавий кўринишими?

“Хазми энгил” асарлар хамма даврларда хам ёзилган. Аммо ҳеч қачон бугунгидай, бемаза ковуннинг уругига ўхшаб, урчиб кетмаган бўлса керак. Фикримча, бундай китоблар адабиётга ўқувчининг савиясини пасайтиришу, хақикий асарларнинг нуфузини тушириб юбориш оркали “хизмат” кўрсатади.

Мутахассислар бир кўшик ёки мусика узлуксиз такрорланаверса, бора-бора эшитувчининг миясига ўрнашиб қолади, дейишади. Шундай ҳолни бадий адабиётда хам кузатиш мумкин. Кўлма-кўл бўлиб ўқиладиган китоб бадий савияни белгилайди, ўқувчи онг-тафаккурида: “Энг яхши асар шу!” деган ҳукми уйғотади. Ишонаверинг, кейин бу ҳукми ўзгартириш осон кечмайди.

О.МУХТОР: — Бундан анча йил бурун биз билган олим Мустақим Мирзаев, адиба Кибриё Каххорованинг муштарак бир одатлари бўларди. Улар кайсидир газета ёки журналда кўп хато учраса, ўша газетани, журнални коп-кора қилиб чиқиб, редакцияга — кўринглар, деб жўнатишарди. Хозир газеталар, журналлар, китобларда шу қадар сон-саноксиз хато ўтаяптики, бу ўзи нима бўлаяпти, деб беихтиёр ажабланасан. Баъзан Мустақим ака, Кибриё опани эслаб туриб, кўлинг кичийди. Лекин ўнлаб муҳаррирдан қайси бирига “акл ўргатса” малол келмаслигини ўйлаб, кўл силтаб кўя қоласан. Сўзим қуруқ бўлмаслиги учун бир газетадан икки-уч мисол келтирай: “Бу инсон хақида аниқ бир тўхтамга келиш қийин”, “хонандамиз мен билан давом эттирмокчилигини айтди”, “экранда яхши бола бўлиш осон”... Харфий хатолар-ку, гиж-гиж. Қрилчада “х” билан “х”ни ажратолмаганлар хамма ерда лотинчада хам “х” ўрнида “х” (“н”) шаклида ёзишаётганини айтмай кўя қолай.

“Бозор адабиёти” деган гап менга унчалик тўғри туюлмади. Чунки ҳар қандай асар “бозоргир” бўлиши керак, аслида китоб хам — бизнес, бир пайт одамлар китобни ойлаб, йиллаб навбатда туриб чиқаришган, биз хозир фақат шу бизнестан фойдалана олмаяпмиз, ҳолос. Яшириб нима қилдик, китоблар оморларда тахланиб ётибди. Китоб тарғиботи анча суст... Саргузашт, детектив тушунчаси билан “энгил асарлар” деган баҳони ёнма-ён кўйиш хам ўринсиз. Ёзувчиларимиздан Худойберди Тўхтабоевнинг қатор асарлари, Тохир Малиқнинг “Шайтанат” ёки Саид Равшаннинг “Қиронча” асарини кизиқиб ўқийсан. Уларни “Умри қиска, тезда унутилиб кетади” деёлмайсан, айримлари ўн йил, йигирма йил, айримлари ярим асрдан буён яшаяпти. Ўқувчига баҳрамандликдан ташқари, маънавий-руҳий озик хам берапти.

Х.ДЎСТМУХАММАД: — Мен табиатан саргузашт, детектив асарлар китобхони эмасман. Бундай десам, мен учун ардокли асарлардан бири бўлмиш “Жиноят ва жазо”ни айтиш детектив асар, дегувчилар ҳам бор. Тўгри, романда детектив ва саргузашт унсурлари талайгина, лекин улар буюк адиб каламига мансуб юксак бадиий психологик тахлиллар замиридаги бир фон, холос.

Бизнинг саргузаштларимиз, детективнависларимизда энг катта кусур худди шу ўринда билинади: яъни воқеалар тафсилоти биринчи ва асосий мақсадга айланиб кетади, бадиий адабиётнинг асосий талабларидан бўлмиш — инсонни ўрганиш ва тахлил этиш вазифаси, бурчи эътибордан четда қолади. Вахоланки, саргузашт ва детектив асарларга хос бўлган ўта зиддиятли ва тўқнашувларга бой ҳолатларда бунга жуда катта имконият очилади. Бирок кимдир инсонни тушуниш йўлини танласа, кимлардир тўқнашувлар занжирини тўқишга мойиллиги кучайиб кетади. Саргузашт ва детектив асарларимиз “тоши”ни шу мезон посангисига қўйиб қўрилса, қўпгина ҳақиқатлар ойдинлашади-қўяди.

Бу мулоҳазалар китобхонларимизга ҳам тааллуқли: ким қайси жихат устунлик қилган асарлар мутолаасига мувапало эканига қараб уларнинг савиясини фарқлаш қийин эмас. Ўтган асрнинг 60-йиллари охирида Искандар Каландаровнинг “Шоҳидамас, баргида” повести ўқувчилар оғзига тушган. Янглишмасам, повест детективнамо руҳда ёзилгани сабабли гўё шўро турмуш тарзига хос бўлмаган воқеалар асос қилиб олинган, деган ваз билан танқидга учраган. Раҳматли Ўлмас Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” қиссасида ҳам детектив унсурлари бўлгани майда-чуйда “бахс” қўзгаган. Айтмоқчиманки, замонавий реалистик адабиётимизда детективнавислик тугилиб улгурмай бўйилган. Тасаввур қилайлик, ушбу жанр азалдан майдонга эмин-эркин чиқиб, айрим жўн, ўргамчик изланишлар ўша кезлардаёқ бартараф этилганида эди, ҳозиргача озмунча йўл босиб ўтилмаган, манзара ҳам буткул ўзгача бўлиши муқаррар эди.

Жаҳон адабиётига мансуб мисолларни қўятурайлик, ўзимизнинг “Ўтган кунлар”да ҳам детектив бор. “Шум бола” саргузашт асар, лекин у улкан маҳорат намунаси бўлгани учун давр синовларидан беталофат ўтиб келаяпти. Шу билан бирга, эътироф этмоқ ҳам керакки, боқийликка даъво қилмайдиган, ҳатто метронинг у бекатидан бу бекатигача оралиқда ўқиб ташлаб юборишга мўлжалланган детектив ва саргузашт “асар”лар ҳам оз эмас.

Б.КАРИМ: — Ҳақиқатан ҳам дардсиз, енгил-елпи асарларнинг унутилиб кетиши тайин. Бир тасаввур қилайлик, ўтган йигирманчи асрда юзлаб ҳикоя ва қиссалар ёзилган. Улардан бир антология тузмокчи бўлган одам қийналиб қолади. Умрбоқийларининг қўплигидан эмас, албатта... Нега шундай? Нега умрбоқий асарлар кам? Енгил асарларни ҳам кимлардир ёзган. Уларнинг ҳам муаллифлари бор. Демак, ўша асарларни ёзувчи — санъаткор эмас, ёзгувчи ёзиб ташлаган.

Азалий адабий мавзулар оригинал тарзда тасвирланмаса, ёзувчи тақлид доирасида қолиб кетса, ўткинчи асарлар қўпаяди. Адабий назарий қоидалардан бири — мазмуннинг оригинал бўлиши эмасми? Мавзу азалий бўлиши мумкин. Аммо ўша мавзунинг оригинал баёни ижодкорнинг “мен”ига дахлдор масала. Унутилишга маҳкум асарларда ижодкор ШАХСИ бўлмайди.

Энди китоб ўқишга келсак, бу ҳар кимнинг шахсий иши. Ҳар ким ҳар хил мақсад билан

китоб ўқийди. Аспирант диссертация гамида китоб варақлайди. Журналист таъсирчан жумла излайди. Шоир кофия учун сўз ахтаради. Давракашнинг дарди ҳам маълум. Юки энгил асарлар ўқилаётган экан, ўша асарларни ўқийётганларга ўқишни тақиблаб қўйиш мумкин эмас. Китоб танлаш инсоннинг маънавий даражаси билан боғлиқ. Вақт борида дунёда гениал саналган асарларни ўқиб қолиш керак. Аммо гениал саналган, янгича назарий қарашлар учун асос бўладиган асарларнинг талабгори қўп эмас. Рус адабиётшуносларидан бири: “Книги для многих вначале пишутся для немногих”, деган бир тезисни илгари суради.

Юки энгил асарлар ўқилаётган экан, бунинг сабабини ўша ўқувчининг эстетик тарбиясидан излаш лозим. Нимадир олса керак-да. Куйган юрак-бағрига ўша асарларни ўқиб, сув сепса керак. Бири ёзиб энгиллашса, бири ўқиб энгиллашади. Ўзидаги турли-туман нуқсонларни бошқаларда ҳам қўради, шундан таскин топиб яшайди.

Й.СОЛИЖОНОВ: — Ҳа, даврадошлар тўғри таъкидлашганидек, саргузашт, детектив деган ном остида чиқаётган “асарлар” жуда қўпайиб кетди. Бирок учидан иккитаси бу жанр талабларига жавоб бера олмайди. Уларнинг энг яхши намуналари каторига мен Тохир Маликнинг “Шайтанат” тетралогиясини, Хожиакбар Шайхоннинг қисса ва романларини, Омон Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам”, “Тепаликдаги хароба” асарларини киритган бўлардим. Уларда муаллифларнинг гоёвий максуди аниқ ва воқеалар тасвири ҳам, қахрамонлар хатти-харакати ҳам ана шу максадга йўналтирилган. Бундан 20-30 йиллар муқаддам бу жанрда санокли ёзувчиларгина асарлар ёзишарди. Йўқ, бундай қамбаликка социалистик реализмнинг ҳам, мафкураининг ҳам дахли йўқ эди. Адибларнинг ўзлари бу жанр олдидаги масъулиятни чуқурроқ ҳис қилишарди, шекилли. Ҳозир эса, бундай асарларни потирлатиб ёзиб ташлайдиган “уста” ёзувчилар хийла қўпайиб қолди. Нуриддин Исмоилов икки йилдаёқ 4та (“Ўлимга маҳкум қилинганлар”, “Жаҳолат қурбонлари”, “Бургут тоғда улғаяди”, “Миллиарддерга қўйилган тузук”), Эрдавлат Одилов 2та (“Киткон” номли дилогия) роман ёзиб ташлади. Улар, шу кетиши бўлса, яқин-орада романнависликда рекорд ўрнатадилар. Лекин уларни қимлар ўқияпти, асарларидан нимани ўрганаёпти?

Тўғри, бу ерда айтилганидек, “бозор адабиёти”, “енгил китоблар”нинг умри қисқа бўлиши, айниқса, ҳозир жадаллик билан олиб борилаётган маънавий-маърифий тадбирлар ўз самарасини бергач, унутилиб кетиши мумкин дир. Бирок уларнинг асорати-чи?..

Х.ДЎСТМУХАММАД: — Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тохир Малик “Шайтанат” тетралогиясининг биринчи китобидаёқ адабиётимизга қанчадан-қанча янги қахрамонлар, янги образлар, янги типлар — янгича бадиий талқинлар олиб кирди. Шу билан бирга, Тохир ака қўплаб ёш қаламкашларга шайтанат эшигини очиб берди, ўша оламда адабиёт нуқтаи назаридан очилмаган қўриқлар тўлиб-тошиб ётганини, бизнинг адиблар ҳам ўша “қўриқ”лар томон қарайдики қилишлари мумкинлигини амалда қўрсатиб берди. Чунинки, мен ижодини изчил қўзатиб бораётган ёш адиб Нуриддин Исмоиловнинг кейинги уч йил ичида қоп этилган олти китобининг бештасида мавзу шу:

разолат салтанати!

Нуриддин туркум хикояларидан сўнг “Ўлимга махкум килинганлар” романини ёзди, изма-из унинг давоми “Жаҳолат қурбонлари” нашрдан чиқди. Хар иккала китоб яшин тезлигида таркади. “Буёғи қандай давом этаркан?”, “Қахрамон яна қандай саргузаштларни бошидан кечираркан?”, деган саволлар кенг омма диққатини тутиб, уни шитоб билан ўқишга ундади. Мени асардаги энг мураккаб ҳолатлар ҳам муаллиф томонидан жуда бемалол ва табиий ҳолдек тасвирланиши мафтун этди. Роман қахрамони Собир учун мушкул ҳолат, вазият деган тушунчанинг ўзи йўқ. У неча бор муқаррар ўлим билан юзма-юз келади, лекин тушқунликка тушиш, тақдирни қисмат ихтиёрига топшириш туйғуси Собир учун ёт. У афсонавий эртак қахрамонлари сингари хар қандай ҳолатда жонини саклаб қолади. Мухими — муаллиф ўқувчини шунга ишонтиради. Асар қахрамони бирон лаҳза бўлсин, ўзидаги жисмоний ва ақлий имкониятнинг чексизлигига шубҳа қилмайди, мана шу неқбинлик руҳи китобхонга ҳам юқади. Қахрамон образидаги яна бир жозиба шундаки, у ўзидаги тегирмонга тушса ҳам бутун чиқиш хусусиятлари, яъни имкониятларини фақат эзгулик йўлида — оддий одамларнинг қорига яраш йўлида ишлатади.

Романнинг мантикий давоми бўлмиш “Жаҳолат қурбонлари” да ҳам Собир образидаги мантик бузилмайди. Муаллифнинг сюжет йўналишини усталик билан қуриши, воқеалар силсиласидаги тарангликни саклай олишига ҳавас қилса арзийди. Шу аснода қахрамон руҳий дунёсидаги мураккаб катламларга мурожаат этишни ҳам унутмайди. “Бургут тоғда улғаяди”, “Омонат гор сири” шу борадаги изланишларда ўзига хос босқич вазифасини ўтаган бўлса, “Иблис салтанати” романида у разолат дунёсида яшаб юрган қимсалар муҳитида ҳам ўша муҳит “қаричи”га сигадиған даражада адолат, инсонийлик аломатлари мавжудлигини тасвирлашга уринади.

Нуриддин Исмоилов ижоди юзасидан айтиладиган мулоҳазалар ҳам бор, албатта. Чунончи, у коллизиялар такрорига йўл қўймаслик, психологик таҳлилни чуқурлаштириш, жуда яхши топилган тимсолларни асарнинг умумий руҳига сингдириб юбориш, сюжет ва персонажларнинг мантикий ривожига даҳл қўрсатмаслик борасида ўз услубига сайқал берса, деган ниятлар билдиргим келади. Шу ўринда иқтидорли қаламкаш дўстимнинг ижодий лабораториясига доир бир “сир”ни фош этсам: Нуриддин романларини ҳафта сайин чоп этиладиган “Хордик” ва “Чархпалак” газеталарида сонма-сон ёритиш мажбуриятидан келиб чиқиб қозғоғи туширади. Газетачилиқда буни тушуниш мумкин, лекин бундай шиддатли сермахсуллик асарлар савиясига путур етказиб қўймаслигини жуда-жуда истар эдим.

Бир сўз билан айтганда, Нуриддин Исмоилов асарларини ўқиб туриб бир ҳақиқатга амин бўласан киши: осон ўқилладиган асар ҳам зинҳор осонлик билан ёзилмайди!

А.УЛУГОВ: — Саргузашт, детектив асарларнинг ишқибозлари ҳамиша кўп бўлган. Шунинг учун бу хил асарлар барча мамлакатларда бадиий адабиётнинг сон жихатдан асосий қисмини ташкил этади. Э.Хемэнгуэйнинг асари Нобел мукофоти билан тақдирланган бир пайтда Америкада Э.Берроузнинг Тарзан тўғрисидаги туркум асарлари қўлма-қўл ўқилган. Ваҳоланки, кенг омма эътиборини жалб этган туркум асарлар ёзган бу қаламкашнинг номи ҳам, асарлари ҳам тезда унутилган. Россияда ҳам Ф.Достоевский, Л.Толстой яшаган даврда Ф.Булгарин, А.Орлов, О.Сенковскийнинг

кисса, романлари, Н.Полевойнинг драмалари, Н.Куколник, В.Бенедиктов шеърлари оммабоп китоб сифатида кайта-кайта чоп этилган.

Саргузашт, детектив воқеалар баёнидан иборат “бозор адабиёти” ҳам аслида маданиятнинг бир тармоги. Маданиятнинг бу тармоги кенг илдиз ёяди. Бундан сал аввалроқ “жангари” филмларни томоша қилишга ўч эдик. Хозир ёшлар ҳам бу хил филмларга кизикмай қўйишди. Яъни одамларимиз жангарилар тўғрисидаги ёлгон-яшиқ томошалардан “тўйди”. Расталарни тўлдириб турган хусусий газеталар саҳифаларидаги ранг-баранг детектив “битик”лар ҳам, албатта, кишиларнинг меъдасига тегади. Чунки кўпчилик ўқиган, томоша қилган нарсаларининг нимага арзишини аста-секин англаб етади.

Олди-кочди воқеалар баёнидан иборат асарларнинг асосий қахрамонлари ўғриллар, киморбозлар, фоҳишалар, нашавандлар, гиёҳванд моддалар савдоси билан шугулланувчи зўравонлар. Ўз-ўзидан аниқки, бу кимсалар кишиларни қанча сескантирса, шунчалик кизиктиради. Шу боисдан, каламкашлар ўшаларнинг ҳаётини тўқиб-бичади ва унинг ичига, албатта, мўл-қўл қилиб секс ҳам қўшишади. Шусиз ёзганлари бозорда ўтмайди. Аммо адабиётни бу даражада бозорга мослаштиришга бефарқ қараб ҳам бўлмайди-ку!

Айни пайтда хусусий газеталар саҳифаларида ҳам баъзан “ярк” этган нималардир қўришиб қолади. Хусусан, Зулфия Қуролбой кизининг ҳикоялари шу куннинг ходисаларини таъсирчан гавдалантириши билан диққатни жалб қолади. Унинг “Хордик”, “Чархпалак” газеталарида чоп этилган ҳикоялари миллий насримиз анъаналари бақувват асосга эга эканлигини кўрсатади. Адибанинг, айниқса, “Тафаккур”, “Аёл қиёфасидаги ажал”, “Мухаббат ва нафрат” сингари ҳикоялари марок билан ўқилади. Ушбу ҳикоялардаги қахрамонларнинг ўй-кечинмалари, ҳаракат-холатлари энг талабчан, дидли ўқувчини ҳам бефарқ қолдирмайди.

Абдуқаюм Йўлдошнинг кисса, ҳикояларида ҳам бугунги ҳаёт ходисалари каламка олинган. У қахрамонлари саргузаштларини нақл қилса-да, муаммога миллий қадриятларимиз нуқтаи назаридан ёндашиб, тезроқ бойиб кетиш ташвишига тушганлар фожиасини кўрсатади. Ёзувчи мол-дунёга муқкасидан кетиш, алдамчилик инсонни охир-оқибатда ҳалокатга элтишига эътибор қаратади.

А.ЙЎЛДОШ: — Албатта, гап асарнинг қайси тур ёки жанрда ёзилганида эмас. Ҳар қандай асар шахсан мен учун, аввало, образлари, бениҳоя мураккаб инсон қўнглини қай даражада тадқиқ эта олгани билан қимматли. Шу маънода, ўз вақтида адабиёт газетамиз “бозорга чиқди” дея эълон қилган “Шайтанат” асарининг биринчи жилди кейинги йиллар ўзбек адабиётида яратилган саргузашт асарларнинг энг яхшиси бўлиб туюлади менга.

Айтишларича, инсон табиатида андаққина дангасаликка мойиллик бўларкан. Дангасалик айрим одамларни даҳоликка етакласа, баъзи фуқароларни “ҳазми енгил” асарларни ўқишга қорларкан. Ахир, аслини олганда, ҳақиқий мутолаа — энг оғир машғулотлардан бири-да. Айниқса, бугун, кўпчилик турмуш ташвишлари билан, умрини чоп-чопларда ўтказаяётган бир шароитда худди сценарий қаби воқеалар баёнидан иборат бўлган асарларга кўз югуртириб чиқиш, “анавинақа” жойларини, ваҳимали лавҳаларни қайта-қайта ўқиш яхшигина эрмакка айланди-ёв. Эрмак эса, бора-бора

кўникмага айланади. Кўникма — одатга...

Хориж мамлакатларидан бирида бўлганимизда баъзи холларда китоби миллионлаб нусхаларда сотилган каламкаш ҳам хакикий ёзувчиларнинг пэн-клубларига аъзо қилиб олинмаслигини айтиб қолишди. Яъни улар бестселлер ёзувчилар экан, холос! Бизда эса, тўртта ола-чалпок китобини ўз хисобидан чиқарган хаваскор бемалол кўкрагини кериб “Мен ёзувчиман!” дейди, тавсиянома йигиб, уюшма аъзоси бўлиб олиш харакатига ҳам тушиб қолади.

Англиялик адиба Жоан Роулингнинг Гарри Поттер хақидаги асарлари билан дунёга танилганидан, миллиардерга айланганидан хабардорсиз, албатта. Унинг дастлабки уч китоби Америка бестселлерлари рўйхатида узок вақт энг юкори ўринларни эгаллаб турган. Бугунги кунда Роулингнинг миллионлаб мухлислари бор. Бирок бутун дунё бўйлаб ўзига хос модага, урфга айланган бундай асарларнинг умри узок бўлишига шубхам бор. Айтайлик, яна йигирма, эллик, юз йилдан кейин ҳам инсониятнинг асл ақллари Достоевскийни ўқишда давом этишар. Аммо Роулингни...

Баъзан култепалар ёки хароба ошёнлардан хазина топилиб қолади. Шунга ўхшаб, гоҳо енгил-елпи асарларда ҳам кутилмаган ўхшатишлар, эсда коларли образлар учрайди. Аммо “вақтни ўлдириш” учун мутолаа қилаётган ўқувчи буни пайкаши қийин бўлса керак.

Й.СОЛИЖОНОВ: — Хўш, ўша “вақтни ўлдириш” учун енгил ижод махсулотларини, “тезхазм” асарларни хозир қидириб ўқиётганлар қамми? Улар қимлар? Бекорчилар! Бозорга боринг, харидор келгунча “вақтни ўлдириш” учун ё ўшанақа махсулотларни давомли босаётган газетани ўқиб ёки ўзбекнинг донишмандлигини “синаб” кўришга мослаштирилган ниҳоятда жўн кроссвордларни ечиб ўтирганларни кўрасиз. Писта, сигарет сотувчилар, қирақаш хайдовчилар ҳам... Умуман, вақтини нимага ва қандай сарфлашни билмай юрганларга бундай асарлар эрмак бўлаяпти. Афсуски, ана шу бекорчиларга уларнинг таъсири ҳам ёмон ураяпти. Фикрим қайтариқ бўлиб қолаётгани учун узр сўрайман, бирок кузатишлар шуни кўрсатаяптики, унақа махсулотлардан ўрناق оладиганлар кўпаймоқда.

Афсуски, бундай енгил адабиётларнинг урчишига туппа-тузук таникли, унвонли ёзувчиларимиз ҳам ўз “хисса”ларини кўшишаяпти. Уларнинг асар бошидаги сўзбоҳиси ёки кўқларга кўтариб айтилган мактовларини ўқиб, хар қандай ўқувчи ҳам: “И-я, фалончи шундай дебдики, бу китоб зўр экан-да!”, деб олаверади. Бу ҳам бизнеснинг бир йўли бўлиб қолди, шекилли.

Х.ДЎСТМУХАММАД: — Азал-азалдан аён бир аччиқ хақиқат шуки, адабиёт тарихида бирорта жиддий асар миллионлар орасида қўлма-қўл бўлиб ўқилган эмас. Бунга ўнлаб, юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Хозирги саргузашт, детектив асарларимизнинг кенг омма ютоқиб ўқиётганининг сабабларидан бири ҳам шу, яъни улар жуда енгил ўқилади. Сюжет йўналишида, тасвирлар силсиласида воқеанавислик устунлик қилади. Чинакам бадиий асар воқеалар тафсилоти тугаган ва улар хақидаги ўй-мулоҳазалар бошланган жойда тугилади, деган машхур таъриф ёдга тушади. Таассуфки, кенг омма худди шу — чинакам бадиий асар бошланган жойда ўқишдан толикади, китобни қўлига олса уйқуси

келади. Аслида, бунинг ҳам ажабланарли жойи йўк, омма оммабоп асардан коникиш хосил килади. Унинг учун бундан ортиги ортик.

Мутолаадан ким кандай завк-шавк туйиши, бу — савия, бадиий дид муаммоси. Енгил ижод, жумладан, “тезхазм” кисса, романларга ўчликнинг сабаби кўп: бу замонамиз кишилари рухиятида кундалик ташвишлардан ўзини чалгитиш эҳтиёжининг ортиб бораётгани билан боглик бўлиши ҳам мумкин, шунчаки хордик чиқариш максади ҳам йўк эмас; “хазми огир” асарларни мутолаа қилишдаги танбаллик (мутолаа айни чокда аклий-маънавий меҳнат эканлигини ҳам унутмайлик!), бетокатлик ҳам эҳтимолдан холи эмас. Назаримда, китобхон дидини ўстириш, кишиларда хақиқий мутолаа маданиятини тарбиялаш муаммолари ниҳоятда жиддий ва долзарб муаммолигича қолапти...

Гарб диёрларида бестселлерлар рўйхати хафтасига ўзгариб туради. Бразилиялик адиб Пауло Коэло асарлари, жумладан, унинг “Алкимёгар”, швейцариялик адиб Питер Зюскинднинг “Парфюмер” романи бир канча вақтдан буён бундай рўйхатнинг юқори каторларидан тушмай қолапти. Кейинги пайтда улар каторига япон адиби Хоруки Муракамининг фантастик-эртакнамо — сюрреалистик асарлари қўшилди. “Алкимёгар” билан “Парфюмер” ҳам, япон адибининг асарлари ҳам катта мумтоз адабиёт рўйхатига қўшилишига кўзим етмайди, лекин бир хақиқатни тан олиш керакки, мазкур асарлар бизнинг маҳаллий бестселлерлардан чуқур фалсафийлиги, психологик таҳлилнинг теранлиги ва юксак савиядаги тил ва тасвир маҳорати билан кескин ажралиб туради. Ана энди савол тугилади: нима учун мазкур асарлар (хатто “Алкимёгар” уч таржимон томонидан уч хил ўзбекчалаштирилиб, нашр этилганига қарамай!) бизда оммалашиб кетмади? Чунки бизнинг омма хали фалсафий-психологик асарларни талашиб-тортишиб ўқиш даражасидан анча-мунча йирик. Мен санаб ўтган муаллифларнинг асарлари эса, гарчи улар детектив-саргузашт эканига қарамай, фақат “вақтни ўлдириш” учун эмас, балки бетакрор маънавий-рухий завк, озуқа олиш учун ҳам ўқилади.

А.УЛУГОВ: — Албатта, яхши нарса харид қилишни бирданига ўрганиб бўлмагани сингари, бадиий асар сифатида тақдим этилаётган китобларнинг ҳам асл ёки “хом-хатала” эканини сезиш учун анча “қоқилиб-суриниш”га тўғри келади чоғи. Бу жараёнда китобхонларнинг адабий диди шаклланади. Кимдир умр бўйи олди-кочдидан иборат саргузашт, детектив асарларга ишқибозлигича қолса, кимдир Навоий, Достоевский даҳосини англашга интилади. Ҳеч қачон ҳаммининг диди, дунёқараши, тушунчасини бир хил “қолип”га солиб бўлмайди. Олди-кочди воқеаларга тўла, ўткир сюжетли асарларнинг ишқибозлари кўп бўлишининг боиси шундаки, бу хил асарларни ўқиш қуч талаб қилмайди: овқатланаётиб ҳам уларни бемалол мутолаа қилиш мумкин. Навоийнинг бир газалини, Достоевский романининг бир саҳифасини ўқиб ўқиш учун эса анча ўйланишга, мулоҳаза юритишга тўғри келади. Шу боисдан кўпчилик миясини машаққатга қўядиган жиддий асарлардан қўра, “тезхазм” роман, киссаларни ўқиб, “жангари” филмларни кўриб, марокланади. Қувиш, қочиш, ўлдириш, қасос олишдан иборат “жангари” филмларни томоша қилиш, тўс-тўполон воқеаларга тўла асарларни ўқиш аста-секинлик билан дийдани қотириб, кишини шафқатсизликка мойил қилиб қўяди. Шундай экан, кишилар маънавиятига беқиёс зиён етказадиган хар кандай “оммабоп” асарга серғаклик билан муносабат билдириб, жамоатчиликка унинг “баҳо”сини айтиш керак. Бу, албатта, биринчи галда адабий танқидчилик зиммасидаги

долзарб вазифадир.

О.МУХТОР: — Хозир нима кўп — газета, журнал кўп. Уларни “тўлдириш” учун хар хил маза-матрасиз “асарлар” хам босилаяпти. Пул тўлаб, бирон мутахассис кўздан кечирмаган китоблар хам нашр этилаяпти. Танкидчиларимиз холисликни унутиб, уларни баъзан хатто макташаяпти хам. Уларнинг анъанавий адабиётга канчалик алокаси бўлмаса, саргузашт, детективга хам шунчалик алокаси йўк. Китобхонлик севиеси пасайиб кетганидан, яхши билан ёмонни ажратмайдиган холат юзага келаяпти. Бинобарин, токи адабиётга муносабат даражасини кўтармагунча, сўз олдида масъулият хакида гапириш ортикча.

Б. КАРИМ: — Танкидчилик нафакат “бозор адабиёти”га муносабатда жим, балки адабиётнинг бошка сохаларига муносабатда хам жим турибди. Чунки бугун танкид ёзадиган ёшлар йўк. Диссертациялар ёзаётган, такризлар ёзаётган, гўё илмий деб аталмиш атамаларга мўл маколаларни ёзаётган адабиётчилар кўп. Аммо танкид майдони бўш. Бу гапларим ёшлари улуг, мухтарам мунаққидларга тегишли эмас. Улар ўз зиммаларидаги миссияларини койилмаком килиб адо этганлар. Бугун: “Мен “бозор адабиёти”га бахосини бераман, унинг санъатга ҳеч қандай дахли йўклигини ёки чинакам санъат намуналари эканлигини кўрсатиб бераман”, деб майдонга чиқадиган танкидчи йўк. Агар ўшандай марди майдон бўлиб, “бозор адабиёти”нинг бахоси бериб турилса, бугунгидай суҳбат уюштириб ўтиришга хам зарурат қолмас эди. Хўш, вазиятдан қандай чиқиш мумкин? Хўш, “бозор адабиёти” хам, жиддий асарлар хам, умуман, адабий жараён етарлича баҳоланмаётган экан, бунинг учун нима қилмоқ керак? Қани танкидчи? Борми? Йўкми? Нега у жим? Танкидчи йўк! Демак, бу соҳадаги вазифалар ечимини адабиёт жонкуярлари, адабиёт фидойилари — ижодкорларимиз, шоир ва ёзувчилар ўз зиммаларига олишлари керак эмасми? Бу жиддий гап. Бу яқин кечмиш адабиётимиз тажрибаларидан келиб чиққан бир фикр. Чўлпоннинг аксар маколаларида театр асарлари баҳолаб берилган эди. Фитрат — адабиётшунос эди. Ойбек, Абдулла Каххор, Гафур Гулом, Максуд Шайхзоданинг қарашлари ўз вақтида адабий жараён учун жуда муҳим бўлган.

Шу маънода, Баҳром Рўзимухаммадга ўхшаш айрим ижодкорларнинг ўша салафларимиз анъаналарини давом эттираётганини маъқуллайман.

“Бозор адабиёти”ни баҳолаш биргина танкидчининг иши эмас. Агар ўша асарлардан маънавият, адабиёт зиён кўрса, унинг яроксизлигини айтиш хар бир адабиёт жонкуярининг бурчи.

Й.СОЛИЖОНОВ: — “Бозорбоп” асарларга адабий танкиднинг муносабати сезилмаяпти десак, танкидни бироз қамситган бўламиз. Онда-сонда бўлса-да, жиддий танкидий маколалар босилиб турибди. Бунда, айниқса, “ЎзАС” газетасининг хизматини алоҳида таъкидлаш керак. Афсуски, хозир танкидни ҳеч қим эшитмай қўйди, танкид қилган одам

ёкмай колди. “Фалончими? Э, у адабиётни тушунмайди!” деб, мунаккидларни саводсизга чиқарадиганлар кўпайди. Хусусий газеталар ва нашриётлар эса ўша-ўша — бундай энгил-елпи асарларни жадаллик билан босишни давом эттирмоқда.

А.ЙЎЛДОШ: — Менинг назаримда, ҳамма сохада бўлгани каби, адабиётда ҳам тараккиётни хамминг ўз касбини (хунарини) виждонан адо этиши белгилайди. Адабий танкидчилар — профессионал адабиётшунослар. Хар қандай асарнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиш айнан танкидчиларнинг вазифаси. Ахир, чумчук сўйса ҳам кассоб сўйгани маъкул-да. Аммо бир пайтлар кўлма-кўл ўқиладиган “Очик хат”лар ёки танкидий мақолалар бугунги кунда анконинг уругига айланиб бормоқда. Халол, самимий танкид, холис баҳо, аввало, асари танкидчининг назаридан ўтган ёзувчи учун, ана ундан кейин бошқа каламкашлар учун кадрли.

Мен хатто “Асаримни бирон танкидчи ўқиб, очик фикрини айтса қанийди”, дея орзу қилиб юрган бир ижодкорни ҳам биламан. Нимагадир бу каламкашга йўликкан танкидчиларимиз минг истихоло ва андиша ила асарни умумий йўсинда мактаб қўйишдан нарига ўтишмаяпти экан. Юз-хотирчилик адабиёт тараккиётига хизмат қилмаса керак...

Х.ДЎСТМУХАММАД: — Давра суҳбатимиздан аён бўлаётган муҳим хулосаларимиздан бири шуки, адабий жараён муносабат билан тирик. Назаримда, ҳозирги миллий бадиий тафаккур савияси бирмунча парокандалашиб қолгандек туюлади, адабий танкидчилигимиз эса фаол эмас. Конкрет таҳлиллар, чоғиштиришлар, умумлашма хулосалар, баҳс-мунозаралар кўзга ташланмаяпти. Мисол учун, “Алқимёгар”нинг уч хил таржимада эълон қилинган адабиётимизда фавқуллодда воқеа бўлди, лекин танкидчиларимиз жим. Ваҳоланки, шу баҳонада қанча фикр қайнаб чиқиши, жумладан, саргузашт ва детектив йўналишдаги “бозор адабиёти” ва бадиий сўз масъулияти хусусидаги қарашларни ўртоқлашиш мумкин эди. Умид қиламиз, бугунги давра суҳбатимиз ижодкорларга ҳам, мунаккидларга ҳам яхши маънода бир туртки бўлар.

Давра суҳбатини Махмуд Саъдий ва Аҳмад Отабоев ёзиб олди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2007 йил 2-сонидан олинди.